

Siralmas posztmodern

Babarczy Eszter

Mint a sárkány, amelynek minden levágott és leszáradt feje helyén két új feje nő, és az új fejekből újabb kis fejecskek ágaznak ki, és már bontakoznak az újabb rügyecske-fejek, és mohón csacsognak egymás közt, és rágszálják egymást, erotikusan, féltékenyen, testvérszerelémmel, ilyen ez a posztmodern, ha a könyvtári katalógusból próbálunk tájékozódni. Egyetemi és könyvpiaci sárkány, amely evolúciós fára hasonlít inkább, mint eszmerendszerre, miközben történeti korszaknak állítja magát. Nem könnyű elbánni a posztmodernnel, mert mindig lesz fejecske, amely visszafelesel, s a *Human Sciences Citation Indexre* mutatva kiabálja, hogy mi már az ellenérveket is rég kitaláltuk, megcáfoltuk, magunkévá tettük, asszimiláltuk, dekonstruáltuk és bekebeleztük, és egyébként is: itt vagyunk. A következőkben mégis erre törekszem, a nagy leszámolásra. Azt szeretném mondani, hogy a poszt-

modern korszak nem létezik, könnyűnek találhatik azon a metafizikai mérlegen, amely a mesebeli szörnyeket az igazi szörnyektől különválasztja. Nem kívánok ezért most egyetlen fejecskevel sem vitába bonyolódni, az efféle vita érdekes és termékeny lehet, de nem sokat mond arról, ami itt engem foglalkoztat: hogy ugyanis érdekes, fontos, megvilágító, mozgósító, lényeglátó, szintézisalkotó fogalom-e a posztmodern fogalma. Másképpen fogalmazva: hogy célszerű-e egyáltalán posztmodernről beszélni, vagy e szó inkább inkantáció, mágikus rigmus, amely talán kapaszkodókat látszik kínálni a kapaszkodni vágyóknak, csak e kapaszkodókba éppen kapaszkodni nem lehet, mert elúsznak, eltűnnek, megsemmisülnek, amikor a szerencsétlen tantaloid lény (ezt Pethő Bertalantól lop-tam) utánuk nyúl. Nem fogok beszélni a posztmodern különféle változatainak méltányosságra törekvő vagy dühöngő kritikáiról sem, noha ezek a kritikák gyakran többet elárulnak arról, hogy honnan jön, hová tart, és mivel kíván konfrontálódni a szerző, aki posztmodernnek nevezi magát, mint a mondott szerző írásai.

Háromféle dolgról szeretnék beszélni: a történelemről, a valóság képéről és a politikáról.

Először a történelemről. Ha eltekintünk most a keresztény eszkatológia adta eredendő keretektől, történelmi korszakok háromféleképpen keletkeznek. Elsősorban utólag, a történettudomány berkeiben, oly módon, hogy az egyetemes történelmet egységes folyamatnak látni kívánó történészek, éppen az egység megőrzése végett, szakaszokra bontják a lefolyt időt, majd elnevezik és jellemzik ezeket a szakaszokat, aszerint, hogy mit tekintenek éppen az egységen belüli egység kritériumának: a gazdasági viszonyokat-e avagy a társadalom rétegződését és kapcsolattípusait, a politikai rendszer sajátosságait,

a technikai fejlődést, esetleg a kultúrát és a szellemi áramlatokat és így tovább. Megfog-
ni és megérteni az időt, nevezzük ezt így. Másodsorban úgy keletkeznek, de ez legin-
kább a stílustörténeti korszakokra áll – a „középkor” figyelemre méltó különbségével –,
hogy egy-két nemzedék egyszer csak újnak és másnak nyilvánítja magát, s leicsinylően
beszél, mondjuk, a „moderni”-ről, akik minden jót és szépet elfelejtettek a „sötét közép-
korban”, amely a fényes antikvitás és a felfénylő újjászületés közé esett, mint Villani
tette a tizenötödik század elején, vagy a manieristákról, ezekről a dekadens torzítókról,
vagy a barokkos, tekervényes, irracionalista dúvadakról, a „primitív társadalmakról”,
amelyeket a mi csiszolt társadalmunk már meghaladott és így tovább, egészen addig,
míg Ihab Hassan és Jean-François Lyotard nyomán így nem kezdtek beszélni a moder-
nitásról, amelynek ideje lejárt. Minden névnek és jelzőnek megvan az eredete, az elha-
tárolódás vágya, az újrakezdés büszke tudata. És éppen ez a korszakok születésének
harmadik formája: az új sejtelme és vágya, amikor a jelen a jövő nevében nevezi el
magát. Így nevezte el magát a reneszánsz, a felvilágosodás, a romantika, aztán pedig
egyre gyorsuló ütemben minden izmus, mozgalom, de nemcsak a huszadik század
művészeti mozgalmái, hanem a huszadik század politikai mozgalmái is: szocializmus,
fasizmus, kommunizmus, megannyi történelmi ígért.

Az idő megragadása, az elhatárolódás vágya, az új sejtelme: mindez, ha jól látom,
kombinálódik a posztmodern elméleteiben, de nem egyforma mértékben. Ahogy minden
szónak, ennek is megvan az eredete, azazhogy ennek a szónak nem is egy eredete van:
utólag, a posztmodern „korszak” kikiáltása után könnyű volt megtalálni Toynbee-nél és
más neves szerzőknél, építészeti teoretikusoknál, kultúrkritikusoknál, akik már a husza-
dik század legelején poszt-modernről beszéltek, valamilyen összefüggésben persze, de
ez a valamilyen összefüggés könnyen elfelejtődik a korszakcsinálás lelkesültségében.
De ha az őskerestől eltérünk, a „posztmodern” szó eredete mégiscsak Ihab Hassan
hetvenes évekbeli tanulmányaihoz köthető, elterjedése pedig Lyotard 1979-es *La condi-
tion postmoderne* című könyvecskéjéhez. Mi volt előbb, az új sejtelme vagy a névadás?
A huszadik század művészeti mozgalmainak története mintha azt mutatná, hogy helyen-
ként és időnként a névadást már nem is annyira az új sejtelme, mint inkább az elhatárolódás és az új kényszere motiválja. De az új kényszere ritkán szül tartós mozgalmat, rit-
kán lesz „korszakká”, amelyet a posztmodernről, noha, mint állítom, nem létezik, hiba
volna elvitatni. De térjünk vissza az eredethez. Ihab Hassan az elhatárolódás segítségével
próbálja megragadni az új sejtelmét; ki akarja mutatni, hogy a hatvanas évek ameri-
kai irodalmában a modernizmuson belül valami új kezdődött, valami ironikus, cinikusan
játékos, önreflexív, entrópikus, amit ezért joggal és jobb híján posztmodernnek nevez-
hetnénk. Ezt, mellest, nem is igen vonja kétségbe senki. De nézzük az érdekes fejle-
ményeket. A posztmodern kifejezést bevezető, 1971-es *The Dismemberment of Orpheus*
című kötet új, 1982-es utószavában Hassan már ellentétpárokba rendezve jellemzi a moder-
n és posztmodern szembenállását. A hosszú táblázatba jól láthatólag beszívárgott a
posztstrukturalizmus és a dekonstrukció nyelve (totalizálás–dekonstrukció, jelenlét–hi-
ány, értelmezés–félreértelmezés, jelölt–jelölő, visible–scriptible, kód–dialektus, phalli-
kus–androgín, eredet–nyom, metafizika–íronia stb.), és persze Lyotard 1979-es könyvé-
nek szembeállítása „nagy elbeszélés” és „petit récit” között. Már csak össze kellett kap-
csolni mindezt Charles Jencks építészettörténész *The Languages of Post-Modern Architec-
ture* című könyvével (1977), amely a plurális stílus- és formahasználatot és a kettős
(értsd: egy a népek, egy az elitnek) kódolást ünnepli, és megszületett a korszak. A nyolc-
vanas évek elején vagyunk – eljött a „posztmodern” antológiák, tanulmánygyűjtemények,
összefoglalási kísérletek órája (jelentősebb nevek: Hal Foster, Wolfgang Iser), ame-
lyek mind megpróbálták a maguk módján megérteni vagy értelmezni, mi született. Mi
születik. Ott állnak a bábák, és nézik: korszak lesz? kis korcs stílusirányzat? politikai

kisded? új ember? Mindenkinek akad mondanivalója az új hírről, a jó hírről, még ki sem furakodott a szülőcsatornán a gyermek, de már álmodoznak róla, felnövesztik, nagynak látják, szépnek és erősnek, és a *sajátjuknak*. Pluralista lesz, érzékeny, egy férfinó, egy ökológus zseni, aki levetkezi a művészet és a kultúra gögijét és agresszivitását, testvéries lesz, szomorkásan belátó, nagy játékmester, csintalan és szelíd forradalmár. Én úgy látom, hogy kiirthatatlanul sokfejű, tanszékokádó szörnyeteg született, dehát a szülők dolga az, hogy higgyenek, és hinni nem is nehéz. Hátha valami tündéri, mitikus szépség lesz belőle, aki enyhülést és megbékélést hoz a földre.

Korszak? A posztmodern elsősorban elhatárolódásként született, az elhatárolódások és elkülönöződések nyomait követve próbálta valahogy definiálni magát, s azt remélte, hogy ebből nő majd ki az új sejtelmek programja, amely követelésekké és végül győzelmekké izmosodik. Ihab Hassan még csak a nyomokat rögzítette az irodalomban; Jencks programot adott az építészet meglehetősen öntörvényű területén; Lyotard, ahogy az francia filozófushoz illik, már politikai és társadalmi diagnózisokig merészkedett. De mindhárman valamiképpen a „modernizmuson” (értsd: tizenkilencedik század végi és huszadik század eleji stílári áramlatok és kulturális törekvések) és a „modernitáson” (értsd: a tizenkilencedik és a huszadik század folyamán kialakult társadalmi, politikai, gazdasági és technikai világállapot) belül képzelték el a „posztmodern”, belső átalakulásként, belső ellenállásként, belső mozgástérként. Ha összevetjük a születés körülményeit a reneszánsz (mondjuk, Vasari), a felvilágosodás (mondjuk, Voltaire) vagy a romantika (mondjuk, Friedrich Schlegel) magabiztosságával, nem is beszélve a huszadik század első felének izmusairól, mindjárt kitűnik, hogy minden agresszív retorika ellenére milyen gyámoltalan kisded volt a posztmodern, egy kis dudor, daganatocska abban a valami, ami volt és van, s amit manapság modernitásnak hívunk.

Mindenekelőtt persze arra vall ez, hogy a huszadik század második felében, számtalan kiábrándulás után, már nem könnyű stílusáramlatokból utópiákat gyártani, s általában utópiákat sem könnyű gyártani, amelyekből aztán stílusáramlatok is születhetnének, nem azért, mert „a nagy elbeszélések kora lejárt”, mint Lyotard mondja (erre majd még visszatérek), hanem azért, mert, talán éppen a tömegkommunikáció hatásának köszönhetően, a potenciális utópiagyártók tudatára kellett hogy ébredjenek annak, milyen elképesztően komplex folyamatok tartják fenn, mozgatják és alakítják át a modern társadalmakat. A második világháború után a specifikus mechanizmusok szakértőié, a technokratáké a terep, a tervezés és a megvalósítás kiváltsága; az utópikus gondolkodás baloldali dogmatizmusra, gyermeteg lélekre vagy alapos tájékozatlanságra utal, s hamarosan azok veszik át az örök utópia fáklyáját, akik a maguk kényelmes gettójában nemigen kényszerülnek rá arra, hogy megértsék a társadalom működését: a művészeti avantgárd örökösei, a művészetbe menekülő utópisták, szituacionisták, fluxusművészek, mail-artosok, *fanzine*-gyártók, neodadaisták, az alternatív vagy szubverzívnek szánt szubkultúrák előállítói. Ez a gondolatmenet már a világ képének megalkotásához vezetne el minket, de térjünk most vissza kicsit még a történelemhez.

Ahhoz, hogy egy művészeti vagy filozófiai áramlat egyben egy új történelmi korszak kezdetének és elindítójának, vagy legalább tudatosítójának és megvalósítójának tekintse magát, program kell, manifesztum, helyzetértékelés és iránymutatás. Célok kellene, értékek, és persze mindehhez egy nagyjából egységes nyelvre is szükség van, amely az új sejtelmét megfoghatóvá teszi. A posztmodern ennyiben sajnálatos genetikai hibával született: a nyelvek, amelyekből a maga egységes nyelvét szeretné kikovácsolni, eredendően ellentmondanak egymásnak: a posztstrukturalizmus és a dekonstrukció nyelve helyenként nagyon nehezen egyeztethető össze az újbaloldali áramlatok nyelvével, programja vagy céljai eredetileg csak egyes művészeti területeken voltak, s a manifesztumok itt is inkább *ex post facto*, a paradigmatisz művek létrejötte után születtek. Amikor a

„posztmodern” végül, mondhatni, szinte szükségszerűen, egymásra talált a *status quo*val elégedetlen mozgalmakkal – szükségszerűen, hiszen a posztmodern hozta az új sejtelmét, amelynek nem volt utópiája, sőt még követelései sem voltak, s e mozgalmak, amelyeknek nem volt történelemképük, hozták az utópiáikat és a követeléseiket –, a posztmodernnel társítható értékek és célok végképp teljesen összezavarodtak. Hogyan lehet ironikusan törekedni a női emancipációra? Hogyan lehet a dekonstrukció segítségével megőrizni etnikai kultúrákat? Hogyan lehet az önreflexivitás fokozásával eltüntetni a különbséget „elit” és „populáris” kultúra között? Hogyan lehet a modern médiát és információs rendszereket megbírálni és végül lebontani a média és az információs rendszerek segítségével? Hogyan lehet a fogyasztói kultúrát támadni azzal, hogy felépítjük mitológiáit? Hogyan lehet a létet pástorolni egy egyetemi katedráról? Hogyan lehet a dialógus kultúráját megteremteni a modern könyvpiac és *showbusiness* eszközeivel? Hogyan lehet valaki ökológiai aktivista, ha kénytelen leszámolni a különbségtétellel „természet” és „kultúra” között? Nem könnyű kérdések, ez a nyelv pedig árad, elborít mindent a maga ironiának vagy reflexivitásnak álcázott apóriáival, és végül valóban mintha csak egy Baudrillard ékesszóló cinizmusa vagy Derrida bájos bohóckodása maradna: az új vágya helyett az ironikus kívülállás. Egy korszak *Sollen* nélkül, egy korszak, amely csak a róla való beszédben, az új sejtelmének megfelelő identitás megfogalmazásának vágyában létezik. Az egyetlen kivétel talán Richard Rorty, aki – mivel az analitikus filozófiából érkezett, és annak világosságra törekvő nyelvét sosem adta fel teljesen – nem kerül szembe az önironikus baloldaliság eme szörnyű dekadenciájával, s egy újfajta antifilozófiai pragmatizmusra támaszkodva megelégszik azzal az intéssel, hogy mindenekelőtt legyünk jó emberek és támogassunk jó ügyeket. A „jó” tartalmát pedig számára többé-kevésbé megadja az angolszász országok baloldali-liberális hagyománya.

Vár ránk még egy forduló a történelemmel. Történetek arra kísérletek, részben sikeresek, hogy a „posztmodern” összekapcsolják a „posztindusztriális” társadalom leíró jellegű elemzésével, Alain Touraine és Daniel Bell munkái nyomán, továbbá a reklám, a média és újabban az internet hatásával, az „információs társadalom” jelszavával. Ez volna a korszakok keletkezésének első módja, a történelmi megközelítés, amely Lyotard elég eklektikus művének is egyik vezérfonala. A posztindusztriális vagy posztmodern társadalom sajátossága a tudás, a szaktudás, a tájékozottság és az információ hatalma, amely részint meghatározza a társadalmi rétegződést és a mobilitás lehetőségeit, másrészt pedig átformálja az ember és a polgár viszonyát a saját világához.

Mint mondtam, a történész attól függően talál korszakot, hogy mit keres benne. Ha a szaktudás és az információ szerepének megváltozását radikálisnak, eme ténytet pedig döntőnek tekintjük, akkor lehet új korszakról beszélni, posztindusztriális korról, a média koráról, a fehérgallérosok új osztályának koráról, de miért neveznénk ezt *posztmodern* kornak? A megnevezésnek ez esetben sokkal kevesebb tartalma volna, mint az előbbi, leíró jellegű neveknek, nem beszélve az olyan – más, inkább gazdasági szempontú – nevekről, mint a „globalizáció” kora vagy a „multik” kora vagy a „befektetési alapok” kora, neadjisten a „jóléti állam bomladozásának kora” vagy az „európai integráció kora”, vagy a Szovjetunió felbomlásának, a kommunista blokk visszakapitalizálódásának és a stratégiai egyensúlyok átrendeződésének kora és így tovább.

A posztmodern korszakot nem történészek, nem külpolitikai szakértők és nem közgazdászok találták ki. A posztmodern korszakot a humán értelmiség találta ki, fel, meg, és mivel a humán értelmiség dolga a világek és értékrendek körüli sepregetés és a morális felháborodás, a posztmodern korszak világekéről, értékrendekről és a morális felháborodás lehetőségéről szól. Legjobb esetben is „szellemtörténeti” korszak, csak-hogy a szellemtörténet ideje lejárt, elveszítette magabiztosságát, és magabiztosságával együtt a jogot is arra, hogy a világtörténelmet szakaszokra bontsa. Ki hinné ma már,

hogy a filozófusok, az írók és a művészek által összerakott kép a valóság mélyebb áramlatait jeleníti meg? Eltekintve a kötelező ismeretelméleti szkepszistől minden „mélyebb” értelmezéssel szemben, mégiscsak az a helyzet, hogy a valóság „mélyebb” áramlatai, már ahogy ezt a bőrünkön érezni szoktuk, mintha gazdasági és társadalmi természetűek lennének. De valami mást is érzünk a bőrünkön, legalábbis mi, szegény bölcsész végzettségű intellektuálisok: hogy a kulturálisan megformált identitások régi kategóriái összezavarodtak, s megingott az összhang ezen identitások, a magaskultúra eszményei és a mindennapi élet tényei között. És hát, valljuk be, főként az úgynevezett értelmiségi vesztette el a talajt a lába alól.

És most végre áttérhetünk a világról alkotott képre, a világ „konstrukciójára”, ahogy az újabb antropológiai iskolák neveltjei mondják.

Noha a „világnézetek” filozófiáját a huszadik század elején a fenomenológia és az analitikus filozófia egyébként különösebb bajtársiasságot nem mutató irányzatai beledöngölték a földbe a tudomány nevében, a világnézet igényét, érthető módon, nem sikerült kiirtaniuk; ha számúzták a filozófiából, bevonult a művészetbe és az irodalomba, ha számúzták a művészetből és az irodalomból is, bevonult a *showbusiness*be, a reklám és a popsztárok világába, a politikai ideológiákba, az üzleti „filozófiákba” és így tovább. Rögzítsük a pusztá tény: szilárd ontológiai elkötelezettségekkel és megkérdőjelezhetetlen értékekkel mostanában főként a posztmodern magaskultúrán kívül, alul, felül, mellett találkozhatunk. A posztmodern magaskultúra magát hol szubverzív hősnek, hol cinikus kívülállónak vélő rafinált vérszipoly, amely a fafejek, bikanyakak, hisztérikus popsztárrajongók és Pierre Cardin-ingesek szilárd meggyőződésén élősködik. A posztmodern és a dekonstrukció fegyverbarátsága az integrálódás, a jóhiszeműen buta dogmatizmus, a hasznosan szűk látókörű elkötelezettség és a balfék utópizmus iránt érzett *übermenschlich* undorból ered.

Egy korszak világnézetét utólag szokás összerakni, amikor a részletek már nem zavar-nak annyira, és az alapvető nézeteltéréseket a tézis + antitézis = szintézis aritmetikájával feloldja a hegelianus logika. Ha ily módon előrerohanunk az időben, és megelőlegezzük az utókor türelmét és jóindulatát, minden bizonnyal lesz a posztmodern „kornak” is világnépe, amelynek, hadd találgassak, legfontosabb vonása talán éppen a posztmodern kor akarása lesz. De nem tudom, mekkora akarás lenne elegendő ahhoz, hogy a nyelvek, célok és értékek fentebb említett, feloldhatatlannak tűnő konfüzióját elsimítsa. Még nem vagyunk a végén, de máris látszik, hogy a posztmodern zagyvaságból az egyetlen harcos elem, az integrálódás megtagadása látszik kiemelkedni, s az utópia – vagy inkább az érvényesülés és a hatalom – vágya formál mégis talán korszakot, egy elég szomorúnak látszó korszakot a posztmodern kavalkádból, elvetve azt, ami eredendően a legfontosabb (és számomra legrokonszenvesebb) volt, de egyben a leghaszontalanabb is: az iróniát.

Így történhet, hogy Lyotard-t, aki pedig *Le Différend* című könyvében a másság és összemérhetetlenség apostolává lépett elő, a spektrum és az évtized másik végén Edward W. Said, a posztkolonialista irodalomtudomány egyik nagyja, az európai irodalom látens imperialista törekvéseinek kimutatója nem túlságosan hízelgő szavakkal illeti a „nagy elbeszélések” lejártnak hirdetéséért: az egykori gyarmati népek és a nem európai etnikai csoportok értelmiségét ugyanis éppen az emancipáció és önérvényesítés nagy elbeszélése lelkesíti át; de szidalmazhatta volna Said Lyotard-t azért is, amiért *in effigie* eltemette a független értelmiségi alakját (*Le tombeau de l'intellectuel*), amelynél pedig Said nem tud vonzóbb és fontosabb szerepet elképzelni magának (*The Representations of the Intellectual*, Reith Lectures, 1992).

A posztmodernitás gondolatának magva – egyik lehetséges magva – tehát a tudás (és a tudást hordozó személyek) szerepének megváltozása. Lyotard szerint a tudomány a „modernitásban” két nagy elbeszélésre hivatkozva legitimálta magát: az egyik a felvilá-

gosodásé, amely a tudáson keresztül politikai emancipációra törekedett, a másik a német idealizmusé, amely a tudást öncélnak tekintette, az önmegismerés, a tudatosodás és az emberi fejlődés formájának. (Meglépő, hogy nem említi a természettudományoknak szintén a felvilágosodásban gyökerező, de a pozitivizmus által is átvett harmadik „legitimáló elbeszélését”: a természet megismerve-meghódítását, amely a zöld mozgalmak jelentkezésével némileg valóban megkérdőjeleződött.) A modern, azazhogy a *posztmodern* tudomány ezzel ellentétben önjáró szerkezet, amelynek egyetlen jelszava a hatékonyság. Lyotard azt mondja, *nem hiszünk* többé ezekben a nagy elbeszélésekben. Különös megfogalmazás: hiszen ha a technokrácia és a termelési és profitszempontok uralta kutatás képét akarná élénk festeni, és minden kétséget kizáróan ezt *is* akarja, akkor aligha a hitről van szó; sokkal inkább a tudányszervezés és -finanszírozás mechanizmusairól, arról, kik, hogyan és mit diktálhatnak. Vajon a technokratáké volna ez a nem-hit? Vagy a köztudósé? Vagy a tágabb közösségé? S ennek következménye lenne a tudomány bürokratizálódása és – mint a legutóbbi könyvében mondja – elembertelenedése? Az a gyanúm, hogy a nem-hit nem a technokratáé, nem a tudósé, és nem is a közösségé, hanem a kritikus értelmiségé, az egykori baloldali értelmiségé. Noha a modern tudomány politikailag vagy gazdaságilag hasznosítható tudást termelő ágainak elüzettségét nemigen lehetne kétségbe vonni, a régi nagy elbeszélések ma is élnek, még akkor is, ha nem az övék már az irányítás: a történészek és a politológusok részben továbbra is azért kutatnak, mert hisznek abban, hogy a feltárt tényeknek hatalmuk van a politikában, azért féltjük a szabad sajtót, mert hiszünk benne, hogy a szabad információ-áramlás nélkül nem létezhet működőképes demokrácia, azért nézünk ismeretterjesztő filmeket és veszünk ismeretterjesztő könyveket, mert hiszünk abban, hogy a tudás önérték és így tovább. Tehát: ki nem hisz, és miben nem hisz? Úgy látom, Lyotard finom csúsztatásainak háttérében egy egyszerű tézis áll: azzal szemben, amit valaha a baloldalon „elidegenedésnek” hívtak, nem működnek már a régi baloldali érvek: ebben *nem hiszünk*, ezért az „elidegenedést” átkereszteljük, s inkább legitimációs válságnak, megszottott identitásnak vagy éppen posztmodern állapotnak kezdjük nevezni. Mi más a kis elbeszélésekre, a hagyományos kultúrák melegségére és magától értetődésére való hivatkozás, mint az elidegenedésvád újbóli becsempészése az értelmiségi diskurzusba, mintegy a másik oldalról, lehántva róla az emancipatórikus retorikát és a marxista eszkatológiát? Nem véletlen, hogy Lyotard legnagyobb ellenfele és legfontosabb célpontja Jürgen Habermas volt ebben a könyvben, aki a maga kommunikatív racionalitásával szintén az elidegenedésproblematikát menti át egy marxizmus utáni nyelvbe, és az sem véletlen, hogy Lyotard legádázabb kritikusi éppen azok a brit baloldali értelmiségiek, Terry Eagleton például, akik sokat megőriztek a marxista baloldal nyelvéből.

Habermas szerint sürgősen tennünk kell valamit az elidegenedés ellen, folytatnunk kell „a modernitás vállalkozását”, a társadalmi kommunikáció alapjára kell újjáépítenünk a kapitalizmust, bármit jelentsen is ez. Lyotard szerint az elidegenedés ellen nincs mit tenni, csak egy választása marad annak, aki nem kíván integrálódni az elidegenedés rendszerébe: ha belülről szurkálja-piszkálja, zavarja, bosszantja. Lyotard eszménye a neoavantgárd művész, a *fanzine*-gyártó és a *hacker*.

Az a gyanúm, hogy a „posztmodern” diagnózisa azért terjedhetett el oly széleseben, mert a háború után az európai és az amerikai humán értelmiség zöme baloldali volt, és nagyon is átérezte a baloldal válságát. A „posztmodern világkorszak” magva, úgy tűnik, az a belátás, hogy a kapitalizmus marad, s e tény gyötrelmesen éles fényében elhalványul minden „nagy elbeszélés”. A feladat ezután: együtt élni a kapitalizmussal, a fogyasztói társadalommal, a médiával, és ennek eszköze az irónia, amely – önironia formájában – egyszersmind a baloldali múlttal való leszámolás gyengéd formája is. Richard Rorty vall erről szépen egy önéletrajzi esszécskéjében. És lassan, ahogy telnek a poszt-

modern korszak évei, még meg is szeretjük ezt a világot, megtanuljuk megszeretni: egyre több elemzés születik a fogyasztói társadalom mulatságos szokásairól (e nemben kiváló szerző Jean Baudrillard), a populáris kultúráról, a divatról, a reklámról, a mindennapok rituáléiról. A „posztmodern kor” vezető humán tudománya már nem a szociológia, hanem a kulturális antropológia, a *par excellence* relativista tudomány. Az egykori baloldali értelmiségi lemond arról, hogy „világnézetet” alkosson; megelégszik a mások világnézeteinek rekonstruálásával és az ezekből álló mozaikkal, amelybe boldogan integrálja az oly sokáig tiltott elemeket, nem duzzog, ha azt látja, hogy a művészeti kiadók egyazon sorozatban hozzák Kandinszkijt és a *pin-up* görögök képeit tartalmazó albumot (a német Taschen gyakorlata maga a posztmodern megbékélés), ha poposítják Mozartot, *disneysítik* Saint-Exupéryt (bár ha jól tudom, ez még nem történt meg), vagy reklámhordozónak használják Che Guevarát. Nem lehetünk okosabbak annál, ami van. Aki tehát a nyolcvanas évek legvégén vagy a kilencvenes évek elején lett „posztmodern”, annak számára a posztmodernitás már nem az értelmiségi baloldal önfelszámolása, hanem e színes, plurális világkép és az értelmiségi önirónia elfogadása (ami egyébként távolról sem jár együtt a posztmodern stílusirányzatok kedvelésével), és ez nagyon szép és helyénvaló – csakhogy a nyelvek, célok és értékek belső zavarait nem oldja fel.

Az ember meglehet koherens világnézet vagy értékrendszer nélkül is – noha ezek hiánya még nem biztosítéka a toleranciának és a megértő és kompromisszumkész magatartásnak, mint Richard Rorty látszik gondolni. Csakhogy a posztmodern – eltekintve most stílusirányzat-változataitól – a politikából indult, és a politikához tért meg, és ez az a terület, ahol koherens nyelv, értékrendszer és bizonyos mérvű hit nélkül nem jut messzire az ember. Rorty jóságos pragmatizmusa és Lyotard defenzív agresszivitása, azon túl, hogy alaposan ellentmondanak egymásnak, egyenként sem tűnnek jól körülhatárolt politikai programnak vagy legalább megfelelően szilárd elvnek a politika címén folyó disznóságok bírálatahoz. De a posztmodern politika nyelvét nem is ők határozzák meg, hanem inkább a Michel Foucault-tól örökölt fogalmak, aki posztmodernnek, azt hiszem, nem nevezhető, még ha baloldali volt is egykor, s még ha bírálta is a baloldali szlogenek hatástalanságát. Habár mi nem nevezhető posztmodernnek, ha egyszer a posztmodern korban élünk?

A foucault-i nyelv két legfontosabb eleme a diskurzus és a hatalom. A politika – és a társadalom – lényege a mindent átható hatalmi relációk szövvénye, és az, ahogyan ez a szövvény a nyelven keresztül fenntartja magát, mintegy behálózva, átítatva a hálójába akadt agyakat. A politika minden és semmi, mindenható, de megragadhatatlan. A nyelv nem a közlés eszköze, hanem a befolyásolásé. Minden diskurzus: a tudomány, a jog, a sajtó, a politikai ideológia, a vallás, az etika, a szex, a család, a művészet, vagy ha a művészet talán nem is, de a kritika mindenképpen. Nincs szabad, ideológiamentes, retorikátlan nyelv – kivéve talán a „természetes” kisközösségek egymás között használt nyelvét, de ezt a kivételt sem sokan engednék meg –, ezért nem létezhet szabad és racionális kommunikáció sem. A politikacsínálás lényege az önérvényesítés; az győz, aki rá tudja erőltetni a többi csoportra a maga diskurzusát.

Ez a politikakép látszólag leíró jellegű, s igazsága – ha egyáltalán beszélhetünk igazságról a dekonstrukció után – azon fordul meg, mit értünk hatalmon, függőségen és befolyásoláson. Amennyiben minden nyelv befolyásolás, mivel az általa használt fogalmak szuggesztív ereje folytán mintegy hipnotizálja hallgatóját, akkor a „meggyőzés” szót fel kell cserélünk a „leigázással”. Csakhogy ezzel, azt hiszem, alábecsüljük az emberiség kritikai képességeit. Még ha az emberi elme diskurzusok folytonos áramlásában vergődik is, ezek a diskurzusok kijátszhatók egymás ellen, s az emberek többsége adott helyzetben ismeretelméleti szofisztikáltságának fokától függetlenül különbséget tud tenni tény, érv és mellébeszélés között – s ezen nem változtat az sem, hogy adott helyzeten

vagy kontextuson kívül, mintegy *sub specie aeternitatis* nehezen definiálható a „tény” vagy az „érv” fogalma. Ha tehát a posztmodern politikát leíró jellegű elméletnek tekintjük, akkor elismeréssel adózhatunk retorikai képességeinek és a túlzások és elliptikus érvek mesteri használatának, de vakon hinni benne balgaság volna. A posztmodern politikadefiníció fő célja azonban véleményem szerint nem is az, hogy pontos leírást adjon a politikai valóságról, hanem az, hogy halálos csapást mérjen a liberalizmusra.

A baloldal a hatalomban hisz (és míg nincs hatalmon, addig sok más szép dologban is), a konzervativizmus a hagyomány erejében, azaz megint csak egyfajta informális tekintélyben, a liberalizmus viszont a szabályokban hisz. Közelebről: az alkotmányban, a jogrendszerben és a politikai és társadalmi folyamatokat szabályozó egyéb írott rendelkezésekben. A posztmodern politika a konzervativizmust természetesen, ösztönösen és mintegy zsigerből utálja – de valamiképpen „igazi” politikának tekinti, mivel a konzervativizmus bevallja saját elfogultságait, és nem kérkedik racionalitásával. A posztmodern valódi ellensége a liberalizmus, amely kénytelen hinni abban, hogy a jog, az jog, és nem pusztán „diskurzus” – hogy a szabályoknak kiemelt szerepet tulajdoníthatunk, s politikai életünket nem nyers hatalmi harcok révén, hanem a szabályok módosításával kell irányítanunk. És mivel hinnie kell a jogban, ezért hinnie kell a jogalkotásra és -tiszteletre képes, felelős és racionális egyénben is, a jog autonómiára épülő legitimitásában, következésképpen az autonómiához elengedhetetlen ideológiamentes tájékoztatásban és így tovább, mígnem felépül a jogállam egész utópiája.

Posztmodern ide vagy oda, a jelenlegi európai és amerikai kultúrát ez az utópia uralja: ennek nevében jöttek létre intézményei, ennek nevében kritizálható és befolyásolható ezen intézmények működése – ami persze nem azt jelenti, hogy ezek az intézmények maradéktalanul ezen utópia megvalósításán dolgoznának. A posztmodern, ahogy már a szélsőbal és a szélsőjobb is előtte, a két háború között, azt állítja, hogy ez az utópia utópiának álcázott szemfényvesztés. És kétségkívül volna mire hivatkoznia, amikor ezt állítja; többnyire mégsem arra hivatkozik, amire hivatkozhatna. Érdemes ilyen szemmel olvasni például Stanley Fish jogász képzettségű amerikai irodalomtudós politikai vonatkozású műveit: Fish dolgozta ki az értelmezői közösségek erőteljesen relativista hajlamú elméletét, a *political correctness* körül folyó vitákban pedig határozottan a multikulturalizmus és a p. c. oldalára állt a minőség-, szabály- vagy semlegességelvű liberálisokkal szemben. Fishnek kétféle érve van: az egyik az, hogy mielőtt ítélnénk meg kell néznünk, hogy a konkrét intézkedések vagy tiltakozások milyen *status quo* fenntartását vagy megrendítését szolgálták – nevezzük ezt dogmaellenes érvek. Csakhogy a dogmaellenes érv mellett Fishnek van egy saját dogmája is: az ugyanis, hogy szólásszabadság és racionális kommunikáció nem létezhet, és ezt meglehetősen kutyafuttában összehordott, gyenge lábakon álló *ismeretelméleti* érvekkel igyekszik alátámasztani, amelyekből következőleg például egyetemesen vagy legalább meglehetősen széles körben elfogadható értékek vagy szabályok sincsenek, és autonómia sincs és így tovább, míg végül a liberalizmus egészével leszámol. Fish érvelése igen szellemes, nyaktörő gyakorlat az irodalomelmélet és a jog határán – talán túl nyaktörő is, és túl szellemes: ha jól meggondoljuk, a multikulturalizmus és a *political correctness* céljai felől nézve az eredmény dicstelen öngól. A liberalizmus utópiájának elvetése azt jelenti, hogy a liberális utópia alapján létrejött intézmények tényleges működése nem bírálható többé ezen utópia felől: muszáj forradalmat csinálni, vagy szájhős lesz az emberből. Márpedig forradalmat csinálni manapság nem túl divatos és nem is sok sikerrel kecsegtető vállalkozás az euro-atlanti vidéken, ráadásul nem is valami biztos állás; marad tehát a szájhősség. A posztmodern politika partizánjával az a nagy baj, hogy örök szájhős, hősködjék akár az irodalomelmélet tanszéken, akár a neoavantgárd művészeti gettóban, s miközben teli torokból szidja a liberalizmust, a legsecskélyebb erőfeszítést

sem teszi arra, hogy kiszabaduljon a keretei közül. Nem volna hova menni, meg aztán mi lenne az ember ösztöndíjaival?

A posztmodern politika – eltekintve most a Richard Rorty-féle evangéliumtól – csak arra a rendszeren belüli jóleső piszkálódásra képes, amelyben Lyotard látja a jövő ifjúságának feladatát. Ez kétségkívül kialakíthat egy sajátos identitást – a nagy játékos, a modern nomád vagy (hol a posztmodern irónia?) az igazság harcosának identitását –, de nem tanít meg senkit arra, hogyan lehet *mégiscsak* politizálni a liberalizmus e világi, kevésbé utópikus változatában. A multikulturalizmus politikai mozgalmi, ha jól látom, kezdik is már levetkőzni a posztmodern dekadencia ismeretelméleti finomságait, és inkább az elnyomatás és a jogok hagyományos baloldali, illetve liberális nyelvéhez folyamodnak. A posztmodern így aztán az egyetemi körök önfarka kergetésévé válik, és az önfarkkergetés egy idő után alighanem egyszerűen unalmas.

Még egy szót azért, enyhítésül, ejtenem kell a tudás nagy kérdéséről, a posztmodern magaskultúra és a posztmodern magaskultúrával azonosuló értelmiségi fájdalmainról, tekintet nélkül most már a szó eredetére és kacskaringós történetére. Mi a tudás, és ki a tudás letéteményese; miféle hangon szólal meg, és miféle visszhangot kelthet? Azt hiszem, még ha megfizetjük is a kaoszelméletnek és a tudományszociológiának a maga jussát, a tudományos tudás státusa akkor sem olyan problematikus, mint Lyotard állítja: a tudomány belső ellenőrző mechanizmusai minden ismeretelméleti kétely ellenére is működőképesek, legfeljebb nem mindig hagyják működni őket ilyen-olyan magasabb érdekek s az ezekből eredő pénzhiány. (Érdekes ilyen szempontból szemmel követni az ipari sztenderdek, a gyógyszerek vagy a dohánymultik körüli csatákat az Egyesült Államokban.) Úgy látom, csak annak a tudásnak a szerepe ingott meg, amely összefonódik valamiféle hittel, s e hiten keresztül értékválasztásokkal – vagyis a humán tudomány tudásáé. Hitek és értékek igazolására vagy cáfolására mindeddig nem mutatkozott meggyőző módszer; a veszekedést ugyanis, hogy egyszerű, köznap szöveggel éljük, módszernek nemigen nevezhetjük. A posztmodern nagy találmánya éppen az, hogy a módszer nyilvánvaló hiányára hivatkozva minden hitet és értékválasztást „diskurzussá” minősít, azaz manipulatív technikává, s örök lelki furdalást okoz azoknak, akik egyszerűen csak szeretnék elmondani a maguk álláspontját, de rettegnék attól, hogy minden kiejtett szó egy hatalomra törő diskurzus építőköve lesz. Így lesz a „jobban tudom” értelmiségi göggyéből minden átmenet nélkül a „tudom, hogy ez is csak diskurzus” értelmiségi hetykesége. A dogmatikus szendergéséből felvert filozófus képe Descartes álma és Kant nagy Hume-élménye óta kíséri az európai filozófia történetét, Foucault, Lyotard és Derrida nem is joggal kapcsolódnak újra meg újra ehhez az élményhez. A végső radikalitás vágya, Kemény István magyar költő után szabadon fogalmazva, mintha azt mondaná: ébredjete fel még az ébrenlétekből is, ébredjete fel magatokból. Dehát a magunkból való felébredés már inkább hasonlít vallási megvilágosodásra, egy soha véget nem érő szatorira, mint tudásra. A megszólalás feltételez, létrehoz egy „önmagát”, egy ént, amely, legyen bármilyen tünékeny *belül*, kívülről nézve mégiscsak egy beszélőt, egy beszélgetőtársat vagy vitapartnert jelenít meg. Foucault is, Lyotard is az „ember végéről” beszél, értvén ezen nyilván a kereszténység, a felvilágosodás és a liberalizmus testes-lelkes személyét. Amíg azonban cselekszünk és beszélünk, addig ez a személy jelen lesz, s ha mi magunk feladjuk is az egységes identitás és az emberlét vágyát, *mások számára* akkor is emberek maradunk – a személy fikciójának feloszlatása minden értelmes kommunikáció és tágabb értelemben, emberi érintkezésként és együttélésként értett politika végét jelentené. Az „inhuman”, az embertelen, az emberalatti keresése szívet melengetően radikális program, és az önkínzó filozófiai radikalitásban mindig van valami vonzó (nem beszélve arról, milyen jó marketing értéke van egy megfelelően vad jelszónak). De bármilyen fontos legyen is a posztmodern irónia mint intés, és az identitások belső játéka-

nak elfogadása, nekem éppilyen fontosnak tetszik azt megértenünk, hogyan jön létre és működik a személy – és a szerep – fikciója, a felelősség, amely a személyllytel jár, s miért nincs belőle menekvés semmiképpen.

A posztmodern tudás problémája, úgy látom, elsősorban nem az információs társadalomban, a tömegkommunikációban, a fogyasztáshoz étvágyat csináló reklám világában keringő információkban és a világos szerepidentitásokat szülő technokrata tudás rendszereiben rejlik, hanem éppen annak a szerepnek az elbizonytalanodásában, amelyben ezen félinformációkat vagy korlátozott szaktudásokat egy magasabb áttekintés nevében rendezni és bírálni tudná. A fakultások hierarchiája, amelyben volt „legmagasabb” és „alapvető” tudás, átadta a helyét a specializációk hálójának, amelyek mind a maguk sajátos szűrőjén keresztül ábrázolják annak darabkáit, amit valaha egyszerűen valóság-nak hívtunk. A tizennyolcadik század óta az irodalom volt az, és a vele rokon filozófiai esszé, amely a maga teljességében, de az intuíció és a beleérzés számára is hozzáférhetően kívánta ábrázolni a valóságot – egyáltalán, amely „ábrázolni” kívánt. A posztmodern irodalom a valóság eltűnésének irodalma, ennek az irodalmi nyelv eszközeit használó magasabb szintetizáló tudásnak az elbizonytalanodásáról ad hírt. Nem létezne tehát már irodalmi-köznyelvi beszéd a valóságról, csak a tudomány és a tömegkommunikáció zsargonjai? Mint mondtam, a tudás – bizonyosfajta tudás – részben hit kérdése. Nincs nyelv, amelyről filozófiai vagy tudományos érvekkel ki lehetne mutatni, hogy alkalmatlan a „valóság” értelmezésére – hiszen maga a „valóság” már a köznapi nyelvbe vetett hitben gyökerezik. Amíg hiszünk a köznapi (és az irodalmi) nyelvben, addig hihetünk a valóságban is, és amíg hiszünk a valóságban, addig hihetünk a köznapi és irodalmi nyelvben. Ez a tudás nem olyan tudás, mint a filozófia szintetizáló jellegű tudása, nem ismeretelméleti érvek vagy metafizikai ambíciók állnak mögötte, hanem inkább az a hit, hogy a valóság az emberi szinten megélt világ, a tág és jó értelemben vett politika, az emberi együttélés környezete, és éppen az emberi együttélés örökös változása és előreláthatatlan tényei folytán nem is tud egyetlen monolit diskurzussá merevedni. Úgy gondolom, nem az új posztmodern világkorszak nárcizmusa, hanem az így értelmezett „valóság” a legjobb menedék a diskurzusok egyetemes összeesküvésének rémálma elől s a filozófiai ambíciók megingásából következő elbizonytalanodás elől is.

(1997)

AMERIKAI UTÓIRAT 1998-BÓL

Amikor ezt a szenvedélyes esszécskét írtam, amelynek szenvedélyessége olyan megdöbentő már számomra, hogy mintegy valaki más műveként, óvatosan meghagytam a maga eredeti formájában, nem tudhattam, hogy alig másfél év elteltével Amerikában ülk majd a számítógépem előtt, egy olyan Amerikában, amelynek kulturális nyelvéből teljesen kihalt a posztmodern szó. Majd egy éve kutatok a posztmodern nyomain – találtam globalizációt, multikulturalizmust, identitáspolitikát, szubaltern kultúrát, diskurzust, spektákulumot, médiahatalmat, Foucault-t garmadával, de a posztmodern csak egyszer jött szembe velem, amikor Richard Rorty a *New York Times*-ban eltemette, a posztmodernt jelölve meg „korunk leginkább túlértékelt fogalmaként”. Valóban siralmas sorsra jutott szegény posztmodern. És mégis, a föld alól is kidugta az egyik sárkányfejét. Itt, Amerikában megértettem valamit, amit Európában, s különösen Magyarországon nehéz megérteni: hogy a posztmodern – mint a szétesést és elbizonytalanodást összefogó és kapaszkodó felkínáló név – szól valamiről. Röviden szólva, a demokráciáról szól.

Alexis de Tocqueville 1830-ban írta meg *Az amerikai demokrácia* első kötetét, amelyben megjósolta, hogy a demokráciának, egyéb hatásai mellett, egészen sajátos kultúrája és civilizációja lesz. Százötven évig tartott, míg ez a kultúra és ez a civilizáció valóban kiszorította a korábbi, európai kultúrafelfogást, amely politikailag legradikálisabb formáiban is hierarchikus építményként képzelte el a kulturális teljesítmények rendszerét. A huszadik században a nyolcvanas évekig a magaskultúrának minden relativizálódás ellenére is volt valamiféle hite egy közös valutában, értékmérőben, legyen ez a hatékonyság, a megalapozottság, a konszenzus, a radikalitás, a mélység, az összetettség, az autenticitás, a műveltség foka vagy bármi más. A posztmodern, és ezt Lyotard pontosan látta, eme hipotetikus közös mércével számol le végképp, s ezáltal a hierarchia gondolatával is. A demokrácia kultúrája nem annyit jelent, hogy a magamfajta elitisták által kultúrának tekintett teljesítmény leér a néphez: a demokrácia kultúrája azt jelenti, hogy nincs nép és nincs elit, hogy minden folyékony, s ezen örökös fluxusban szigetszerű szubkultúrák úszkálnak egymás mellett, s mind igyekeznek viszontlátni magát a magas presztízű szimbolikus szférában. Presztízis ugyanis létezik, belső hierarchia nélkül is: ezt a presztízst a demokrácia hierarchiája, a formális hatalmi hierarchia és az informális társadalmi hierarchia adja. Ezek a hierarchiák tökéletesen érthetetlenek számomra. Nem értem, miért abból lesz sztár vagy hír vagy pénz, akiből és amiből lesz, nem értem, miben áll Clinton *charme*-ja és Reagan nagysága. Nem értem Amerikát, mert Amerikában demokrácia van – ez a posztmodern.

És alighanem azért nem értem, mivel egy másfajta kulturális hagyománynak a terméke vagyok, amely mindkét hierarchiából eltűnt az elmúlt százötven évben: a Kultur és a polgár, a polgári műveltség a maga merev mércéinek maradványával, visszavonult az egyetemekre, hogy végül csak halovány nosztalgiák formájában maradjon fenn. És még ott sem, és akként sem lehet nyugta, mert az új undokok, az identitáspolitikán nevelkedett diákok, akik az oktatástól és a kultúrától saját identitásuk kifermálását és megerősítését várják, nem pedig ilyen-olyan egykori mércéket és vezetéseket e mércék nevében, hajtóvadászatot rendeznek ellene.

A posztmodern, végre megértettem, a *Kulturbürgertum* alkonya, s ez az, ami szertartásos öngyilkosságra készítette a baloldali értelmiségieket, akik saját nyelvüket e polgárság nyelvének bírálatából teremtették meg. A *Kulturbürgertum* és találmánya, a liberalizmus szabályokat és mércéket kínál, hogy tágas, de szilárd keretben egyesítse a társadalmi csoportokat és identitásokat. Most, hogy a demokrácia lemarta e keretről a kulturális és civilizációs burkot, s csak a legegyszerűbb politikai szabályokat és az esélyegyenlőség retorikáját hagyta meg, nincs értelme már a *Kulturbürgertum* cseszegetésének, ahogy annak sem, hogy a politikai stratégiákat és retorikákat balra vagy jobbra soroljuk. Talán valóban valami más kezdődik. Talán ez volna akkor a posztmodern.